

הרעיון ונצחונו

א

ככוכב מזהיר נגלה אלינו אחד העם בשעת פקפוקים וקטנות. הוא ראה את מצב הישוב בארץ-ישראל כי דל, כי שם אך „קולוניות מעטות ודלות“, כי „יש בהן מכשולים וחסרונות“, ה י כ ו ל ת מוגבלת ואין מעוף, וה„חבה“, שממנה היא נובעת, מתנדפת וכבה. בעינו החדה חדר אל נבכי העתיד והכיר, כי על-ידי עבודה כזאת הולך ר ע י ו ן ה ת ח י ה ומתכווץ, הולך ומתרוקן ומקבל צורה של „מעשיות“ פעוטה ונבוכה, — אז יעמוד „על פרשת דרכים“, יוכיח ויעורר על כל נטיה שיש בה משום פגימה לרעיון משאת-נפשו ויקרא את קריאתו הגדולה: „לא זה הדרך!“ בישרות יתירה המגיעה לידי קפדנות ואינה סובלת כל וויתור — הוא מגלה את הפגעים שבתנועה; מסיר ממנה את חבלי הקסם ששמו עליה, בכונה או שלא בכונה, כדי למשוך את הלבבות. מזהיר מפני ההונאה העצמית ומודיע גלוי, כי אין בכחה של ארץ-ישראל לתת פ ת ר ו ן ג מ ו ר לשאלת היהודים ולפיכך אסור לרמות את עצמנו ואת אחרים ב„תקוות נכזבות“... הוא הזהיר „לחדול ממעשים חדשים בארץ-ישראל, ל ח ד ו ל מ י י ס ד מ ו ש ב ו ת ולשוב אל הדרך אשר ע מ ד נ ו ע ל י ו ב ת ח י ל ה , ב ע ת ל ד ת ה ר ע י ו ן ... להקדיש את עיקר פעולתנו לתחית הלבבות ותחת ע ש ו ת מ ע ש י ם ב א ר ץ - י ש ר א ל — להרחיב מעט את ממשלת הרעיון בקרב העם, עד שיקומו ל ו פ ו ע ל י ם א מ ת י ם שיהיו מוכשרים מ כ ל ה צ ד ד י ם לעסוק בהוצאתו אל הפועל“.

„בראשית היה הרעיון“ — פוסק אחד-העם להלכה, אבל רעיונו זה לא במקרה בא, כי אם נולד בו „בקשר עם חזיונות החיים ולשם החיים“*.)

* פ. לחובר, „בני הדור“, 8.

בעבודה לאומית גדולה לא הממ שות וה כ מ ו ת הן העיקר, כי אם היא כ ו ת , וכל צורה וצורה שתבוא לידי גילוי בארצנו צריכה להיות טבועה בחותם של נ צ ח י ו ת ולשעבד אליה את הלבבות בת כ נ ה ה מ ו ס ר י . ולכן אם אי־אפשר להגיע לידי קיבוץ גלויות במובן החמרי, כפי חלומם הנעים של ה"מעשיים" למיניהם ולסוגיהם השונים, אפשר ואפשר, לפי דעתו, לשמור על ה ר ע י ו ן ב ט ה ר ת ו ; להכשיר את הלבבות לאידיאל של גאולת הארץ, לעורר את החבה לארץ ולעם באופן מקיף וכולל, לברוא מעין "מרכז רוחני" משפיע ומפיץ אורו בכל פזורי הגולה. זוהי "האמת" של אחד־העם.

בעולם המוסרי יש שני מיני אמתות — אמת המחשבה והמושכל ואמת הנובעת מעצמותנו וישותנו הפנימית. הראשונה אינה מחייבת ע מ ד ה מ ו ס ר י ת מוצקה וטהרת המדות. בא־כחה א י נ ו מ ו ס ר א ת נ פ ש ו ע ל א מ ת ו כדי להביא גאולה לאנושות. ואילו השניה מ ו ש פ ע ת מההסתכלות בכבשונה של הבריאה, ומבשרה — א י ש ה ר ו ח , הנדחף מאיזה כח פנימי שאי־אפשר לו להשתחרר ממנו והוא מוכרח לקבל את מרותו ולהפיץ את אור אמתו בעולם. נושא אמת כזו הוא אחד־העם. הוא מביע את אמתו גם בשעה שהסביבה לועגת לדבריו. הוא נוהג להתפלל ביחידות; מורם ונבדל, הוא עומד משקיף מתוך ערפל ולוחות־הברית בידו; מדבר ועיניו צופיות למרחוק, כי מאמין הוא שלאט־לאט יוכשרו הלבבות והעם יטה אוזן אל דבר־האמת — ויוושע. לפיכך שפוך על כל דבריו של אחד־העם כעין־רוח נבואה, ויש בו אותו הקסם הנעים של אישיות מצוינה המושכת ושובה את הלב גם בשעת תוכחה ומרדות. הכל נובע מתוך נפשו, גם בשעה שהוא מתגלה לפנינו כ ו ל ו מ ח ש ב ה ו מ ו ח . וגם עתה, אחרי תקופה ארוכה של בנין וסתירה, חורבן והריסה, יאוש ותקוה ואחרי השינויים היסודיים שנתהוו בחיינו החמריים והרוחניים, נשארו התקפותיו של אחד־העם (שהולידו בשעתן השתוממות הערצה מצד אחד והתנגדות עצומה והתמרמרות מצד שני) עד היום ברעננותן. אותן ההגדרות והאמרות המצוינות שלו, המכילות כמעט תורה שלמה, כמו: "עבדות בתוך חירות", "תורה שבלב", "דרך הרוח" וגו', יכולות לשמש גם עכשיו אבן־בוחן לחיינו הפנימיים. ובאמת, האם בתקופה זו, ב ד ו ר ש ל י ש י ל צ י ו נ ו ת ,

כפי חשבוננו השנון של אייגון רוזנשטוק*) האם כבר הוכשרו הלבבות למדי ו ה ר צ ו ן ה ל א ו מ י התחשל והתחזק במדרגה כזאת, שאנו מסוגלים לעשות את עבודתנו מ ת ו ך ש מ ח ה ש ל מ צ ו ה ו מ ת ו ך א מ ו נ ה ו א ה ב ה באידיאל מרומם, כמו שהתווה לפנינו אחד-העם? ומן הצד השני, האם לא באו החיים והכויבו גם אותן הצפיות המשיחיות שהולידה לנו הצהרת באלפור והשיבו אותנו אחורנית אל התיישבות אטית ופעוטה, אל קיבוץ-פרוטות טרחני ומייגע, אל הפוליטיקה של "הספר הלבן" ואל ארץ-ישראל ב ת ו ר מ ק ו מ מ ק ל ט ד ו - ל א ו מ י ?

מרצון או שלא מרצון העמידו אותנו סבכי המאורעות ההולכים ומתפתחים לפני הפרובלימה הישנה של יצירת מרכז רוחני מטיפוסו של אחד-העם, שאם אין בכחו לפתור את ש א ל ת ה י ה ו ד י ם ו ל א ס ו ף א ת נ ד ח י נ ו , הרי יש ביכלתו לפתור את ש א ל ת ה י ה ו ד ו ת בתור נושאת אידיאל הצדק המוחלט, "שאינו משועבד כלל ל ת ו ע ל ת ה ר ב י ם ואינו סובל כל הגבלה מצד ת ו ע ל ת ה ר ב י ם " .

כן אנו חוזרים אחרי סיבובים וקפנדריות, טעויות ותהיות, ועומדים שוב לפני תורתו של המורה הגדול ובהכשרת-לבבות וחינוך העם אנחנו רואים סם-חיים נגד ההתנוונות והירידה המוסרית שביהדות. ואין לכחד את האמת, כי ירידה כזו יש בכל פינות חיינו הציבוריים. ערכי היהדות הולכים ומתנדפים, ליחם נס ואין בכחם להזין את לב האומה ולקשור אליה את הצעירים. השאלה על-דבר תרבות עברית חיה ורעננה, שבכחה למשוך את הלבבות ולעורר את הכחות הנרדמים, אותה השאלה שהשתיקוה בימי הרצל משום דרכי שלום, מתפרצת עתה בכח ודורשת את פתרונה הגמור והברור. "הכשרת הלבבות" עומדת במרכז עבודתנו ותובעת ממנו את תיקונה. אדישות ולפעמים גם יחס של ביטול אל היסוד העיקרי בהוויתנו מצד ההסתדרות הציונית, שוללת ממנה עצמה את ערכה החיוני ל ק י ו ם ה א ו מ ה . כי באמצעים כאלו בלבד אין מחיים עם, כי אם על-ידי הכשרת הדור, הפרחת המחשבה העברית והכנסת תוכן מוסרי חדש שיגן על היהדות מהתנוונות וכליה.

...אמת הדבר, שאין עמנו ב מ צ ב ו ה מ ו ס ר י ע ת ה

*) בעתונו של מארטין בובר: Der Kreator

מוכשר כל עיקר לעבודה לאומית גדולה. התרכוזת האומה לא תצא לפעולה בלי הכנה ארוכה קודמת לה, אבל הכנה זו אפשר לבוא מתוך "חבת ציון" בעצמה" (*).

שלש תקופות עוברות על כל דעה ורעיון מראשית התהוותו עד ימי התגשמותו בחיים — ככה הורה לנו אחד מחכמי המערב: ת ק ו פ ת ה ש ג ש ו ג והפריחה — אז הכל תמהים ושואלים למהותה של הבריאה החדשה; ת ק ו פ ת ה ה ת א ז ר ח ו ת ומלחמת הקיום, ו ת ק ו פ ת ה נ צ ח ו נ ו ה כ י ב ו ש. עכשיו הגיעו דעותיו של אחד-העם אל התקופה האחרונה, וכל אלה הדברים שנאמרו בשעתם בוודאות גמורה ובשמחה לאיד, "כי האחד-עמיות קראה שמיטה, שמיטה גמורה גם בחיים וגם בפרות, וכל נבואותיו לא נתקיימו גם במקצת" (המנוח בן-אביגדור ז"ל), כולם מעוררים בנו רק מנוד-ראש לאותם קצרי-הראות, שלא זכו ליהנות מאור המורה ולרדת לסוף דעתו.

ב

יש מרננים אחרי האריסטוקרטיות היתירה של אחד-העם: אין הוא פונה בדבריו אל "המון בני ישראל", כפי מבטאו, כי אם אל היחידים הנבחרים... חברה זו הרצויה בעיניו אינה החברה במובנה הרחב של הרבים והמרובים, כי אם איזו חבורה מצומצמת של מתי מספר, וענוותו היתירה שבשמה הוא מדבר, באה מתוך גאוה יתירה המביטה מגבוה על הסובלים והנאנחים... כן, הוא פונה אל הבחירים. איש הבא בשם רעיון מופשט, על-פי מהותו אינו מסוגל להשתעבד אל תועלת הרבים. רעיונות נעלים, כאותם הגרעינים בעומק הקרקע, נקלטים רק על-ידי האנשים המוכשרים להם. הם משמשים צינור להביא את הרעיונות האלה לתוך נבכי החברה כדי להפרותה, לזככה ולטהרה. ההמון אינו בית-קבול למחשבות-רום. הוא זקוק לדברים של ממש. וכן נראה, כי בצעדיו הראשונים יבקש לו אחד-העם בתור שליחי הרעיון "חבר כהנים", אשר יקדישו לו חייהם ויעבדוהו בכל נפשם ובכל מאודם והוא הולך ומייסד את אגודת "בני משה", ששימשה לנו עד עתה כאגדה יפה ומקסימה זאנו מזכירים אותה בגעגועים רבים וברטט של קדושה.

(*) הקדמה למהדורה א' של "על פרשת דרכים", חלק א'.

„בני משה“ — ומבלי משים עולה על זכרוננו תקופה קדומה אחת בתולדות עמנו, כפי שאנחנו מציירים אותה בדמיוננו, והיא — תקופת השופטים.

העם נח מעבודת הכיבוש והתחיל להשתרש בארץ. לאט-לאט הוא שוכח את הרעיון הדתי והמוסרי המחיה את האומה ומגין על קיומה והוא משתקע בקטנות. הוא שוכן ל ש ב ט י ו, עדר-עדר לבדו. התרבות הכנענית הולכת ובולעת חלקים שלמים של גוף האומה. „ובני ישראל ישבו בקרב הכנעני ויקחו את בנותיהם להם לנשים ואת בנותיהם נתנו לבניהם ויעבדו את אלהיהם“... אין רעיון כללי מאחד, אין שאיפה לאומית מקפת. שבטים ב ו ד ד י ם מתעוררים רגע תחת עקת המאורעות, קמים ונופלים. זיקי חיים מתלקחים — וכבים. והנה קם ענק, שמואל הרמתי, הסתכל בחייו הפנימיים של עמו — ולבו התפלץ למראה עיניו. ראה והכיר, כי הסבה האמתית של הדלדול הרוחני השורר בתוכו הוא חסרון רעיון פ ו ר ה אחד שיקשר את כל חלקי האומה המתפרקים — הוא נסה לתת לעמו את הרעיון המאחד הזה — רעיון דתי-מוסרי. הוא הלך מדי שנה בשנה „וסבב בית-אל והגלגל והמצפה“. ירד אל ההמון ונרתע „ותשובתו הרמתה, כ י ש ם ב י ת ו“. ההמון לא היה מסוגל לרעיונות תחיה מופשטים, והנביא בקש לו אנשים כ ל ב ב ו ויסד את אגודת „בני הנביאים“ — צעירים זכי לב ורגש, שעבודתם לא פסקה במשך דורות והם הועילו להתפתחותה המוסרית של היהדות. גם אחד-העם בא במשלחת רוממה, בשם רעיונות לאומיים-מוסריים שאינם מובנים להמון, ולכן פנה בראשונה אל יחידים נבחרים, אל „חבר כהנים, שיכולים להקדיש את חייהם לעמם“.

בתורתם היסודית של „בני משה“: „בדרך החיים“, „משנה תורה“, „מלוואים לדרך החיים“ וב„קידושים“ וב„בואך לשלום אחינו“, אתה מוצא תכנית שלמה של רעיונות-רום, שעל ה„בחירים“ וה„כהנים“ לקלוט אותם, למזגם בתוך עצמותם ולהביאם בכלי שני אל העם לשם „מעשים שלמים ומתוקנים“. איזו רוח עילאה מרחפת על פני הכתבים הבודדים של האגודה. המיסד כאילו עומד ומכריז: הנה לפניכם דרך החיים והמות — ובחרתם בחיים... אמנם אני ואתם לא נבוא אל הארץ, אבל את משה רוענו שמנו לנו למופת, גורלו — גורלנו וכמוהו לא נסוג אחר מעבודתנו. בעיקר

הדבר היתה לאגודה תכונה מוסרית. "את משה רוענו שמנו לנו לנס — מה הוא היה עניו מכל אדם, אף אנחנו נשתדל להיות ענווים" ...
 ... עיקרי אגודתנו אומרים, כי עצמותה היא מוסרית, ולכן עלינו לראות, כי כל חברינו יהיו מזוקקים שבעתים (קידושים) ... גם תקון איזו מדה מגונה יפעל הרבה לתועלת מטרותנו ויחשב לכל חבר למעשה* ... אמת, צדק, משפט שלום, ענות-רוח, גדל-לבב, טהר נפש וכל מדה טובה יהיו נר לרגליך (בואך לשלום) — אלו הם יסודותיה המוסריים. אולם כל האומר, כי עבודת האגודה הצטמצמה רק בזיכוך המדות ובתיקון הנפש בלבד, אינו אלא טועה. הרעיון של גאולת העם — הוא היסוד המרכזי בעבודת האגודה.

... אין לנו תקוה — אומר אחד-העם — לחיות בתוך עמי נכר חיי גוי ואדם יחד, ואך לשוא נכלה את כחנו ונפזר את רכושנו לבצר עמדתנו בין הגויים, והיא לא תצלח, כי עלינו לשוב ולחיות חיי כבוד ושלווה בארץ אבותינו (דרך-החיים).
 ... ככל יתר האגודות, אשר נוסדו לפניו, שמה לה גם היא — אגודת "בני משה" — למטרה עליונה ואחרונה תחית עמנו בארץ אבותינו, ולכן עלינו להגדיל ולהאדיר את הישוב בארץ-ישראל («מלואים לדרך החיים»)..

אולם אחד-העם בז לקטנות ולפעוטות ובכל מקום ובכל זמן דרש רק את השלמות, ולכן זרז וחזר וזרז במכתביו אל הסניפים, כי נחוצה «הכשרה מרובה» למען «יצמח מתחתיו ויעלה על במת החיים הדור שאנחנו מביקים». ככה ראה אחד-העם באגודה חזות-הכל: היא תאסוף תחת דגלה את הטוב והנעלה שעוד לא הספיקה זוהמת החיים לקלקל אותם, את אלה המסוגלים להתמכר לאידיאלים ולמסור את נפשם עליהם — להיות לחלוצי התחיה...

... ידה בכל, זמנה — עת לעשות, מקומה — כל פרץ; הזמן, המקום והחיים יורוה את אשר תעשה, — ככה מסמן אחד-העם את פעולותיה של האגודה בעתיד.

קובלים על האורירות היתירה שבתכנית ועל אי-הבהירות שבעיקריה ומחליטים, כי הן-הן הביאו את האגודה לידי כליה, ובוזה מוצאים

(* מכתב חוזר אל הלשכות, "על פרשת דרכים", חלק ד', 207.

סעד להתאוננותו של אחד־העם עצמו. אולם זה גורלם ההיסטורי של כל האגודות המוסריות שנוצרו לשעתן ושהמשיכו את פעולתן עת ידועה ואחר כך הלכו ונתפרדו לחלקיהן. כה אנחנו מציירים לנו את גורלם של „בני הנביאים” ושל מוסר הנבואה עצמה. באים ומתכנסים בחירי האומה ושותים ממקורם הטהור ומתפרנסים מרוחם זמן ידוע והולכים להם „אי־איש לעבודת חייו ולסבלות עולמו”, להפרות את שדה האנושות ולזרוע את זרע־הטוב והצדק כפי־הבנתו ויכולתו הוֹא. היחיד, או האגודה, מטפח ומסלסל את האידיאלים האנושיים והדעות ואחר כך מוסר אותם אל הרבים והוא, היחיד, או האגודה, מתמזג בתוכם ונבלע בדםם. וכל אלה האגודות שנשארו בצביונן, נהפכו ל„אורדנים” בעלי סמלים ידועים. נס ליחן ונשמתן פרחת.

בכל אופן גם עתה, כעבור שנים הרבה, רגשי קודש יתעוררו בקרבנו לשמע שמה של האגודה ומיסדה, שהכניסו זרם חי של כחות חדשים בקרב האומה, ולא לחנם מעיד ד״ר קלוזנר על המחברת סכ״ח (סדר כניסת חברים) לאמר: „בדרך נס השגתיה, ואחרי שקראתיה לא יכולתי שלשה ימים ושלשה לילות רצופים לחשוב על ענין אחר. כל־כך גדלה הפעולה שפעלה, ועוד עתה אוחזת אותי חרדת קודש לזכרה”. ככה היתה גדולה ההשפעה של אותה האגודה וסדריה על האנשים המעולים שבבני הדור, ו„הנסיון שלא הצליח” נעשה לכח פורה שלא פסק שלטונו באומה גם עתה כעבור תקופה תמימה בחיי עמנו.

ג

כלום יש צורך לדבר עוד על השפעתו של אחד־העם על הספרות העברית? איש כזה שנעשה מורה לנבוכי הזמן, שבדעותיו הנעלות ובאישיותו המזהירה הביא תסיסה רוחנית בלבות בני דורו, איש כמוהו שהכל ראו בו את „אבי המחשבה העברית, המסתכל בכבשונו של עולם ומתווה דרך לרוח ישראל” (פ. לחובר), „את האיש שהתווה דרך חדשה להיסטוריה הלאומית שלנו” (ד״ר קלוזנר), „את היחיד מגבורי הרוח, אחד השרידים שנשארו לנו לפליטה ושבצלם נחיה” (מ. י. ברדיטשבסקי), — איש כזה גם בשעה שהוא „נכנס אל הספרות העברית כאורח הנכנס לפרקים לשם מטרה מיוחדת”, גם אז הוא מכניס בהוויתו בלבד זרם של חיים ותנועה.

רעננות ולבביות מיוחדות אל תוך הסביבה הספרותית, מפרה אותה ומכשירה לעבודת התחיה. אולם לאשרנו ולהצלחתה של האומה וספרותה, ה ת א ז ר ח אחד-העם בקרבנו והוא עמד בתוכנו מזרו ומזהיר, מגנה את הריקנות המצלצלת, מבטל לנו את הפעולות הקלושות, מרומם אותנו מן הבאנאליות, מגלה לנו את סוד הצמצום בביטוי ובהבעה, לוטש את השפה, מחדד את הרעיון, חרד על טהרת המדות בספרות כמו בחיים ואנחנו, מדעת או שלא מדעת, עמדנו כולנו תחת השפעתו, בלענו את שינוניו המוצלחים ואת פתגמיו הנוצצים על-פי איזה הכרח פנימי גם בשעה של ניגוד ומרידה ואין לך דור מלבד דורו של הרמב"ם שיהא נמצא כולו תחת השפעתה של אישיות גאונית אחת כדורו של אחד-העם. החל מן המשוררים והיוצרים שבקרבנו וכלה בחושבי-מחשבות — כולנו עומדים בתוך חוג השפעתו ונהנים לאורו, ואם לחש לך אדם על „התנגדותו המוחלטת“ לאחד-העם, צא ובדוק היטב בנימי המחשבה שלו ותמצא גם בו איזה קילוח דק הולך ומשתרבב ממעין מפכה זה.

אחד-העם יסד את „השלוח“ ופתח שער בשביל המחשבה העברית. לעסוק בשאלות אנושיות לא ניתנה הרשות, כי עדיין לא „איכשר דרא“. אבל פה מתלקחת מלחמת-דעות עזה על-דבר „יהדות ואנושות“, מהותן ואפני הבעתן בספרות ובחיים, מלחמה שהכניסה הרבה חיים ותנועה לתוך הקפאון הספרותי ששרר אז אצלנו והעשירה דוקא את ה ש ק פ ו ת י נ ו ה א נ ו ש י ו ת וגילתה לנו אפקי מחשבה רבים. אנחנו בני הדור עודנו זוכרים בחרדת קודש את פרפורי המלחמה הזאת והאישים המצוינים שהשתתפו בה ובשעת דמדומים ויאוש עינינו נשואות בגאון אל אנשי רוח אלה שהתוו לנו את הדרך לעתיד...

אחד-העם גזר גזירה על „יופי לשם יופי“ ועל השירה הלירית הטהורה על הדר הטבע. אבל כמה כשרונות מצוינים, משוררים ומספרים טיפח לנו אותו החשבן הקר, „שהכל אצלו בנוי וספור, כאילו בחסר ויתיר של אות אחת יחריב ויקיים עולם מלא“.

חלש ורפה-כח התהלך אתנו בימיו האחרונים, ועצומה היתה השפעתו על הדור ועל בוני הדור, על הכחות החבויים המתפרצים ליצירה ועל אלה אכולי הספק הזקוקים להתעוררות וחיזוק. תו-המות על מצחו — וארשת החיים על שפתיו. תמיד הרגיש עליו את אחריות האומה, במאמריו כבשיחותיו, בדבריו כבמכתביו. ענוותן ונקי-רוח, ואיתן ותקיף בדעותיו.

לבו מלא רגש ואהבה — והוא קשה ועומד על חודו של חוק המוסר המופשט. צעירים היינו ונזדקנו עמו, והוא היה שופע עלינו מאוצרות רוחו הכביר, שופע והולך. מעינו לא נפסק ורעננותו הקרה גם בשעות יאוש ושתיקה-מאונס. בכל פינות חיינו הרגשנוהו: בדעות כבשאיפות, באפני מחשבה כבביטוי, בעבודת הבנין ובחדוות היצירה. רוחו לוותנו תמיד, זרזה אותנו ושמרתנו משגיאות ולבטים. ובשעה של ספקות ודמדומים נשאנו מבלי משים את עינינו אל המזרח, אל אותה הפינה השקטה בתל-אביב, ששם הלך והורד המסך על חזיון-חיים נעלה של אישיות גדולה, מחוללת תקופה ומתיזה ניצוצי אורה אל הנצח. "מה אומר אחד-העם?" זוהי השאלה, שהיתה עומדת לפנינו בכל תקפה על פרשת דרכי המחשבה, בשעות טירוף ומבוכה — ובו, בצלה של אותה הנשמה הגדולה ההולכת וכבה, בקשנו לנו מסתור מפני הפקפוקים והתהיות.

ולא רק מורה ומנהיג — גם חבר טוב ונאמן-רוח היה אחד-העם לרבים מאתנו המתחילים, המגששים, מעודד ומקרב, מחלק את בצלי הספרות, הלחים — לשוק, והיבשים — לגורן, ואם לא תמיד נתקיימה נבואתו ואם עתידו הספרותי של אחד הצעירים הכויב את משפטו הקשה — היה הוא הראשון להודות על הדבר ולשמוח על התמורה.

מצפוננו של הדור וביטויו המוסרי היה. בושים היינו מפני הצעקנות היתירה, מפני ההונאה העצמית וההכרזה הפומבית על "סחורתנו הרקובה". כלימה כסתה פנינו להוציא ל ש ו ק את קדשי האומה, רגשותיה הכמוסות ומאווייה ולהחליפם באסימונים בשעה ששם, בחדרו, עודנו נושם האדם הגדול את נשימותיו הכבדות והלב הרחב עדיין דופק את דפיקותיו האחרונות.

ובשעה שאנו מביטים על עבודה ענפה ופוריה זו ורואים את העושר הרוחני שצבר לנו אחד-העם בכל מקצועות היצירה, במחשבה כבשירה, אנו אומרים יחד עם מארטין בובר בהגדרתו המצוינה של "אמונה ואמון" ("גלויבען אונד פערטרויען"): אמנם כן, זהו איש האמון, הוא המנהיג, היועץ והמורה — ובידו רשאי עם להפקיד את עתותיו...